

Reflecties over het terrorisme

Maurice Weyembergh

Standpunten
van
de Koninklijke
Vlaamse Academie
van België
voor
Wetenschappen
en Kunsten

Koninklijke Vlaamse Academie van België
voor Wetenschappen en Kunsten

Hertogsstraat 1
1000 Brussel
Tel. 02 550 23 23
Fax 02 550 23 25
www.kvab.be
info@kvab.be

Reflecties over het terrorisme

Maurice Weyembergh

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

© Copyright 2010 KVAB
D/2010/0455/03
ISBN 978 906569 059 3

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photo print, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

REFLECTIES OVER HET TERRORISME

Maurice Weyembergh

Het gekozen onderwerp is oeverloos en belangrijke aspecten ervan zullen niet aan bod komen. Met mijn titel poog ik die moeilijkheid wat te omzeilen: hij moet me toelaten opmerkingen te maken over verschillende deelaspecten van het onderwerp. Geen enkele pretentie dus op volledigheid maar wel een gerichtheid in de vraagstelling: hoe kan men het verschijnsel, en vooral het huidige verschijnsel, interpreteren, welke verhalen doen de ronde om het te verklaren of te legitimeren?

Mijn exposé bestaat uit twee delen: in het eerste reflecteer ik over de moeilijkheid om het terrorisme te definiëren en probeer ik de specificiteit van het huidige terrorisme te omschrijven; het tweede is gewijd aan vier verhalen die het terrorisme als wereldverschijnsel interpreteren. Ik rond af met een paar algemene opmerkingen.

I De semantische vaagheid en instabiliteit van het begrip

Het begrip terrorisme is moeilijk te definiëren om verschillende redenen. Wie de definitie van geladen politieke termen kan opdringen, geniet van een niet te onderschatten voordeel. Waren degenen die tegen de Duitse bezetting vochten verzetstrijders of terroristen? Zijn de Tsjetsjenen vrijheidstrijders of terroristen? Een antwoord hierop bepaalt of zij, als ze gevangen genomen worden, überhaupt voor een rechtbank zullen verschijnen. Wie aan de macht is, zal vaak de voorkeur aan een brede definitie van het begrip geven om ruime en strenge veiligheidsmaatregelen te kunnen nemen die zijn heerschappij versterken. Die maatregelen kunnen gaan tot het afkondigen van de noodtoestand met alle gevolgen van dien. Op internationaal vlak heerst vaak onenigheid tussen het Noorden en het Zuiden: het Noorden geeft eerder de voorkeur aan de bestaande staten, het Zuiden erkent gemakkelijker de vrijheidsoorlog van groepen die voor hun nationale soevereiniteit opkomen. Wie de autoriteit van een bestaande regering betwist, doet het namens de legitimiteit: de heersende regering beschikt dan hoogstens over legaliteit. Naast het terrorisme dat de bestaande staten bestrijdt, is er de terreur en het terrorisme van de staten zelf, naast "le terrorisme d'en bas" dus "le terrorisme d'en haut". Er zijn ook staten die het terrorisme tegenover andere staten onderhouden of financieren. Ingewikkeld om dat allemaal onder dezelfde noemer te brengen.

Een tweede reden van de moeilijkheid van die definitie ligt in het feit dat de bepaling ook afhankelijk is *ten eerste* van de middelen die het terrorisme toepast (het kan weigeren onschuldige slachtoffers bij de strijd te betrekken of juist integendeel het grootst mogelijk aantal ervan willen liquideren), *ten tweede* van zijn organisatietype (strakke organisatie of losse organisatie in netwerken), *ten derde* van zijn motieven en intenties, (een welomlijnd doel, zoals de nationale onafhankelijkheid, of een ruim onbereikbaar doel, zoals de terugkeer tot de zuivere Islam en tot het Kalifaat).

Dat het terrorisme zelden zuiver voorkomt maar over het algemeen gemengd is met vormen van guerrilla en met vormen van oorlog zoals burgeroorlog, revolutionaire oorlog, nationale vrijheidsoorlog, partizanenoorlog verklaart ook waarom zijn definitie moeilijk is. Is het terrorisme alleen maar een tactiek in een ruimere strategie zoals b.v. die van de guerrilla of is het een strategie in de volle betekenis van het woord? Waar liggen de grenzen tussen de partizaan, de guerrillero, de vrijsschutter enz.?

Een vierde reden is natuurlijk dat het terrorisme evolueert en dat het recente terrorisme specifieke trekken heeft waarop ik de nadruk zou willen leggen¹. De specialisten noemen het huidige terrorisme macroterrorisme², hyperterrorisme³, megaterrorisme of totaal terrorisme⁴ en wijzen erop dat de technologische doorbraken, onder meer met de miniaturisering van de gewelddiddelen, het mogelijk maken veel meer slachtoffers uit te schakelen. Nucleaire, chemische, bacteriologische wapens, cyberterrorisme, nanotechnologieën zouden gebruikt kunnen worden. De kwantitatieve vermeerdering van het aantal slachtoffers verklaart de kwalitatieve sprong. Gezien het erop aankomt paniek en terreur te zaaien – terrorisme is een vorm van psychologische oorlog – maken de onschuldige slachtoffers voortaan expliciet het doelwit uit. Volgens de terroristen zijn er overigens geen onschuldige slachtoffers meer: elke bevolking wordt verantwoordelijk gehouden voor haar regering⁵. C. Schmitt in zijn *Theorie des Partisanen*⁶ beklemtoonde dat guerrillero en partizaan oorspronkelijk *tellurisch*, aan een bepaalde grond gebonden waren, maar voorzag dat zij, en mogelijk de terrorist, in de toekomst *entortet* zouden kunnen geraken, dat ze die binding met hun geboortegrond zouden kunnen verliezen, wat intussen het geval is met het internationale terrorisme.

Ik geef hier een definitie van het begrip die afkomstig is van de *State Department* van de Verenigde Staten en dus het westerse standpunt weerspiegelt:

“Het terrorisme is een geweldpleging met voorbedachten rade, politiek gemotiveerd, tegen niet strijdende doelwitten gericht door marginale nationale groepen of ondergrondse agenten van een staat met de bedoeling het publiek te beïnvloeden”⁷.

Om de semantische instabiliteit van het begrip nog te vergroten verklaart Derrida het volgende in zijn lange interview door Giovanna Borradori, verklaring die misschien wat overspannen klinkt maar als reflectie materie tot nadenken geeft:

“Kan het laten sterven’, het ‘niet willen weten dat men anderen laat sterven’ – en wel honderden miljoenen mensen, aan honger, AIDS, gebrek aan medische behandeling

¹ *Voir Histoire du terrorisme. De l'Antiquité à Al Qaida*, sous le dir. de G. Chaliand et A. Blin, Bayard, 2006.

² J. Stern, *The Ultimate Terrorists*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts-London England, 1999, p. 76.

³ F. Heisbourg, *Hyperterrorisme : la nouvelle guerre*, O. Jacob, Paris, 2001.

⁴ W. Laqueur, *Die globale Bedrohung. Neue Gefahren des Terrorismus*, Ullstein, München, 2001, p. 13 (het gaat om de geactualiseerde versie van een in het Engels geschreven werk, *The New Terrorism. Fanaticism and the Aims of Mass Destruction*, Oxford University Press, New York, 2000).

⁵ “Le peuple américain doit se rappeler qu’il paie des impôts à son gouvernement, élit son président, et que son gouvernement fabrique des armes puis les livre à Israël, qui les utilise pour massacrer les Palestiniens. Le Congrès ratifie ces mesures, et cela prouve que l’Amérique tout entière est responsable des atrocités perpétrées contre les musulmans. Oui, l’Amérique entière, car ils élisent leur Congrès” (Verklaring van Ben Laden aan de Pakistaanse journalist Hamid Mir, interview verschenen in *The Dawn* in Lahore op 7 november 2001, zie G. Kepel, *Fitna*, Gallimard, Paris 2004, Folio 2007, p. 183).

⁶ *Theorie des Partisanen. Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen*, Duncker und Humblot, Berlin, 1963. De ondertitel verwijst naar een oudere tekst van Schmitt, *Der Begriff des Politischen (Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien*, Duncker und Humblot, Berlin, 1963).

⁷ Zie A. Mareri, “Du terrorisme comme stratégie d’insurrection”, in *Les stratégies du terrorisme*, sous la dir. de G. Chaliand, Desclée de Brouwer, Paris, 1999, p. 78.

enzovoort – ook deel uitmaken van een ‘meer of minder’ bewuste en opzettelijke terroristische strategie?’⁸.

II Enkele interpretaties van het terrorisme

Het postmodernisme beweert dat de grote verhalen die de zin van de geschiedenis en van de hoofdgebeurtenissen interpreteren voorbijgestreefd zijn daar zij alleen maar de vooroordelen van de vertellers van die verhalen weerspiegelen. Zonder die verhalen echter en het licht dat hun contradicties op die evenementen werpen, blijven de gebeurtenissen ondoorzichtig en de tijdgenoten zonder oriëntering. Het zoeken naar oriëntering impliceert zeker risico’s maar die risico’s lijken mij vruchtbaarder dan de hyperkritische vermijding van vragen naar de mogelijke zin of gerichtheid van de gebeurtenissen. Ik zal dan ook een viertal interpretaties van het verschijnsel terrorisme bespreken: de traditionele rechtvaardiging van het communistische terrorisme zoals die gegeven werd door Trotsky; de interpretatie van René Girard in zijn boek van 2007 *Achever Clausewitz*⁹; de visie van Habermas in zijn dialoog met Boradori over het terrorisme en uiteindelijk de rechtvaardiging ervan door Qutb en Al Zawahiri, twee Egyptische soennitische islamisten.

Trotsky

Op de vraag die zo vaak terugkeert in Rusland vóór de revolutie, “Wat valt er te doen?”, vraag die opduikt in 1862 in *Vader en zoons* van Iwan Toergenjew, waar voor het eerst een nihilist, de voorbode van de revolutionair, voorgesteld wordt, vraag die een jaar later de titel vormt van die bizarre roman van Tchernichevski, vraag die eveneens in 1902 de titel vormt van het traktaat van Lenin waarin het begrip van de beroepsrevolutionair geconcipieerd wordt – op die vraag geeft Trotsky in 1920, aldus tijdens de revolutie, een antwoord in zijn boek *Terrorisme et communisme. L’anti-Kautsky*¹⁰: in een periode van burgeroorlog is het beroep op terreur – de rode terreur tegen de witte terreur – zo goed als onontbeerlijk. Indien de Commune in Frankrijk mislukt is, is het te wijten aan haar humanitaire vooroordelen, schrijft de organisator van het Rode leger. Juist daarom moet het terrorisme gerechtvaardigd worden. “Qui renonce en principe au terrorisme, c’est-à-dire aux mesures d’intimidation et de répression à l’égard de la contre-revolution armée, doit aussi renoncer à la domination politique de la classe ouvrière, à sa dictature révolutionnaire. Qui renonce à la dictature du prolétariat renonce à la révolution sociale et fait une croix sur le socialisme”. “Qu’il faille payer avec du sang; que dans sa lutte pour conquérir le pouvoir et le conserver, le prolétariat devra savoir mourir et savoir tuer, – nul révolutionnaire véritable n’en a jamais douté¹¹. “Terreur is dus in die omstandigheden door de verhevenheid van het doel en de macht en de kwalijke bedoelingen van de vijand gerechtvaardigd.

Met hier en daar variaties vindt men die rechtvaardiging vanuit de klassenoorlog terug in de meeste latere linkse terroristische groeperingen, b.v. bij de *Rode Brigades* in Italië of bij de *Rote Armee Fraktion* in Duitsland. Ik herinner U aan de *gambizzazioni* van de *Rode Brigades*: het schieten in de benen, op de knieschijven van de slachtoffers om ze herop te voeden door ze definitief te verminken. De terroristische gewelddadigheid is een antwoord op het geweld van het bestaande systeem: dat geweld kan latent zijn en de terroristische activiteit heeft als doel dat min of meer

⁸ Jürgen Habermas en Jacques Derrida, *Filosofie in een tijd van terreur. Gesprekken met Giovanna Boradori*, Klement/Pelckmans, Kampen-Kapellen, 2003, p. 136.

⁹ *Achever Clausewitz. Entretiens avec Benoît Chantre*, Carnetsnord, Paris, 2007.

¹⁰ 10/18, 1963. Kautsky had in 1919 een kritiek op de Russische revolutie geschreven met als titel *Terrorismus und Kommunismus*.

¹¹ *Op. cit.*, respectievelijk p. 50 en 53.

verborgen, systemische of structurele geweld naar voren te brengen. De rechtvaardiging van het beroep op gewelddadigheid is altijd dat de ander, de vijand, ermee begonnen is. Deze vaststelling versterkt de thesis van het mimetisme van het geweld waarop ik onmiddellijk terugkom.

Girard

Girard is bekend voor zijn theorie van het mimetisme van de toeigening, mimetisme dat veel sterker is bij de mensen dan bij de dieren en aanleiding geeft tot geweld. Ik wil me eigen maken wat de ander bezit, niet om het even welke ander, maar de ander die ik apprecieer of bewonder en die daarom voor mij als een model maar tevens als een obstakel verschijnt¹². Elke menselijke groep of maatschappij wordt dan bestendig bedreigd door conflicten om het bezit van voorwerpen, gronden, vrouwen enz. De thesis van Girard is dat de vroege mensengroepen die conflicten moeilijk hebben kunnen overwinnen: de rivaliteit heeft als gevolg dat de rivalen meer en meer op elkaar gaan lijken omdat zij ertoe gedwongen zijn het gedrag van de ander na te bootsen om de zege in het gevecht te behalen, zodat zij uiteindelijk niet meer van elkaar te onderscheiden zijn. De groep zal zichzelf vernietigen indien er geen oplossing opduikt, een verzoening die de groepsleden, als ze zich voordoet, als afkomstig van de buitenwereld beleven. De groep zal zich unaniem tegen iemand keren die zij als de oorsprong van het conflict aanwijst en lyncht. Die gemeenschappelijke daad, die Girard de funderende moord noemt, herstelt de orde. De wanorde die de groep bijna vernield heeft, is te *wijten* aan de komst van die buitenstaander maar de terugkeer van de orde is aan zijn dood te *danken*. Het slachtoffer is tevens schuldig en ordeherstellend, onheil- en heilbrengend. In die funderende moord, die zeer vaak plaatsgreep in de ontstaansgeschiedenis van de mensheid, leest Girard de oorsprong van het offer, het sacrificium, de oorsprong van de archaische religie: het slachtoffer is heilig in de zin van sacré en goddelijk. Het offer was het middel bij uitstek om door het geweld een einde te brengen aan het geweld. De rituelen hebben die techniek veralgemeend en de mythen hebben die in verhalen en verklaringen omgezet.

Het christendom – Girard is een katholiek die bewust en uitdrukkelijk aan apologie doet¹³ – heeft die oplossing onmogelijk gemaakt omdat het aangetoond heeft, in het verlengde van het jodendom, dat het slachtoffer, *in casu* Jezus, onschuldig is. Het geweld is niet aan het slachtoffer te wijten maar aan de mensen zelf en aan hun mimetisme van de toeigening. Sedert die openbaring werken het offer en de archaische religie niet meer en heeft de mensheid alleen maar het aantal slachtoffers vermenigvuldigd¹⁴ zonder echter een einde aan het geweld te brengen. Jezus heeft de enige uitweg aangeduid : naastenliefde, die het einde van het mimetisme van de toeigening betekent, de vervanging van de slechte reciprociteit door de goede reciprociteit. Maar de mensheid blijft intussen voor het geweld kiezen, geweld dat zonder de rem van het offer, alleen maar kan groeien. Het historische christendom is dan ook mislukt, zegt Girard¹⁵.

¹² Napoleon is zo een model voor Clausewitz die hem "de god van de oorlog" noemt. Girard heeft in verschillende van zijn werken interpretaties gegeven van hoofdstukken van de Bijbel, van Griekse tragedies, van Shakespeare, van Franse en Russische romans uit de 19e eeuw, die allemaal op dat mechanisme berusten.

¹³ "Depuis la 'conversion romanesque' de *Mensonge romantique et vérité romanesque*, tous mes livres sont des apologies plus ou moins explicites du christianisme. Je voudrais que celui-ci soit plus explicite encore" (*op. cit.*, p. 18).

¹⁴ "Il faudra toujours plus de violence avant la réconciliation. Auschwitz et Hiroshima se sont chargés de nous le rappeler" (*op. cit.*, p. 97).

¹⁵ "Le christianisme historique et avec lui la société moderne ont échoué" (*op. cit.*, p. 191; zie p. 94, 98-99, 186, 188, 212-213).

In *Achever Clausewitz* leest Girard *Vom Kriege* vanuit het mimetische perspectief. Hij legt zoals de meeste interpretatoren de nadruk op het eerste hoofdstuk van het boek, het enige dat Clausewitz waarlijk als helemaal voltooid beschouwde. Men vindt er de definitie van de oorlog als een duel, dat de generaal weliswaar met de hulp van twee noties, de *Wechselwirkung*, de wisselwerking, en de *Steigerung bis zum Äußersten* bepaalt. De eerste komt overeen met de essentie van het mimetisme, de reciprociteit, waar de duellisten elkaar nabootsen om de overwinning te behalen: ze leidt tot de intensivering van de hostiliteit, intensivering die tot het uiterste kan gaan, tot de totale of absolute oorlog die de vijand vernietigt. Clausewitz ziet dat in, legt daar de nadruk op maar deinst terug voor de consequenties van zijn intuïtie en gaat andere noties gebruiken – ik kan daar niet op ingaan – die die absolute oorlog relativeren en opnieuw plaatsmaken voor politiek, onderhandelingen, vrede en de ultieme beslissing uitstellen¹⁶. “Achever Clausewitz” betekent dan tot het bittere einde van de intuïtie van de generaal gaan, ze op antropologisch vlak¹⁷ ontwikkelen, kortom ze in de zin van de theorie van Girard verder uitbouwen. Girard tracht aan te tonen dat sedert de Franse revolutie en Napoleon, sedert de rivaliteit Frankrijk-Pruisen, de eerste en de tweede Wereldoorlog, de Koude oorlog en de huidige situatie het geweld en de geweldmiddelen maar toegenomen hebben. Het mimetisme van China tegenover Amerika, tussen Soennieten en Sjiieten, de bewapeningswedloop en de verspreiding van de atoomwapens tonen aan dat het mimetisme intussen planetair geworden is. Girard verwerpt de interpretatie van Clausewitz die Raymond Aron in zijn werk over de generaal gegeven heeft en die in de zin van die relativering van de totale oorlog gaat¹⁸: de totale oorlog is een concept, een ideaaltype, maar mag niet met de werkelijkheid verward worden. Sedert Clausewitz heeft, volgens Girard, die *Steigerung his zum Äußersten* nog een versnelling gekend¹⁹. “La montée aux extrêmes est une loi irréversible”.²⁰

Met de bezetting door Napoleon ontstaat de guerrilla, de irreguliere oorlog, in Spanje en Clausewitz wijdt een hoofdstuk aan dat probleem²¹: opmerkelijk is dat hij eraan gedacht heeft, om Pruisen tegen Napoleon te verdedigen, een beroep op die soort strijdtechnieken te doen. Nu de thesis van Girard is dat de ritualisering van de oorlog door het recht, door het *jus publicum europaeum*, waarop C. Schmitt de nadruk gelegd heeft, dat de latere pogingen van het internationaal recht om de oorlogen te beperken²², dat de instellingen zelf die uit de funderende moord voortgesproten zijn stilaan onmachtig worden. Het bestaan van schurkenstaten is daar in Girards ogen een bewijs

¹⁶ Clausewitz definieert eerst de oorlog als duel, zoals gezien, dan onderscheidt hij twee soorten oorlogen, de vernietigingsoorlog en de oorlog die door de politiek geleid is. In die tweede soort oorlog legt hij de nadruk op de elementen die doorslaggevend zijn, op de “verrassende triniteit” die bestaat uit het volk en zijn passies, de *commandant* van het leger, zijn moed en zijn talent en de *politicus* en diens doelstellingen. De oorlog gevoerd in het teken van die triniteit leidt tot de beroemde formule: “De oorlog is de voortzetting van de politiek met andere middelen” (*op. cit.*, p. 108-109).

¹⁷ “Nous avons donc affaire à un écrivain puissant. D’autant plus puissant qu’il se refuse à aller au bout de son intuition. Il nous faut ainsi achever ce qu’il nous donne à lire” (*op. cit.*, p. 194; zie p. 151, 154, 178, 190, 194, 352).

¹⁸ *Penser la guerre, Clausewitz I. L’Âge européen, II. L’Âge planétaire*, Gallimard, Paris, 1976. “Raymond Aron ne pouvait pas penser ce que nous venons de mettre au jour, cette imminence du duel derrière l’histoire contingente, parce que cela aurait détruit son rationalisme” (*op. cit.*, p. 121).

¹⁹ “Clausewitz a donc du mal à nous convaincre qu’un frein politique peut encore contenir les guerres. L’histoire s’accélère de façon irrésistible. Il faut accepter l’idée que son cours va de plus en plus échapper à la raison” (*op. cit.*, p. 108).

²⁰ *Op. cit.*, p. 183.

²¹ *Vom Kriege*, Ullstein, Frankfurt/M-Berlin, 1991, Zesde deel, Hoofdstuk 26.

²² Zie “La fin du droit”, *op. cit.*, p. 128-135.

van. Dat de Verenigde Staten andere staten willen dwingen bepaalde regels te volgen waaraan ze zich zelf onttrekken is daar een ander bewijs van. Het terrorisme, dat gedeeltelijk in het teken staat van de koloniale oorlogen die zich nooit aan de regels van de oorlog tussen Europese staten gehouden hebben en tot de ontwikkeling van de totale oorlog bijgedragen hebben, is een irreguliere en asymmetrische vorm van strijd die gezien het de wapens van de vijand niet kan gebruiken, moet innoveren. "Le terrorisme actuel est nouveau, même d'un point de vue islamique. Il est un effort moderne pour contrer l'instrument le plus puissant et le plus raffiné du monde occidental: sa technologie..." Over het islamitische terrorisme is Girard zeer voorzichtig omdat hij meent dat het Westen geen voldoende kennis van de Islam heeft. "On peut donc dire, de façon tout à fait provisoire, que la montée aux extrêmes se sert aujourd'hui de l'islamisme comme elle s'est servie hier du napoléonisme ou du pangermanisme. Le terrorisme est redoutable dans la mesure où il sait très bien s'articuler sur les technologies les plus mortifères, et ceci hors de toute institution militaire". "La montée aux extrêmes est donc capable de se servir de tous les éléments: culture, mode, théorie de l'État, théologie, idéologie, religion. Ce qui mène l'histoire n'est pas ce qui semble essentiel aux yeux du rationalisme occidental. Dans l'in vraisemblable amalgame actuel, je pense que le mimétisme est le vrai fil conducteur"²³.

De pointe van het verhaal van Girard is dat de Apocalyps, waarvan sprake in de Bijbel, begonnen is²⁴: haar oorsprong ligt niet in het geweld van God om de mensen te straffen, maar is het resultaat van hun eigen optreden, in religieuze taal van hun zonde²⁵: de mensheid is bezig zichzelf te vernietigen, samen met de natuur. "Pour en revenir à la théorie mimétique, je dirais qu'elle tente de penser le pire, d'une certaine manière"²⁶.

Habermas

De Amerikaanse filosofe Boradori heeft Habermas en Derrida vrij kort na 9/11 geïnterviewd over de gebeurtenis en over het terrorisme en een afzonderlijke interessante commentaar over beide filosofen geschreven²⁷. Ik beperk me hier tot een korte bespreking van het standpunt van Habermas. Zijn filosofische poging bestaat erin het project van de verlichting, dat hij "onvolledend" acht, tot voltooiing te brengen²⁸. Een korte opmerking en passant: Girard wil de intuïtie van Clausewitz voltooien, Habermas het project van de *Aufklärung*. Net alsof de geschiedenis "voltooibaar" was: er is een historische gerichtheid – christelijk of hegeliaans – die kenbaar en bereikbaar is. Liefde of vernietiging bij Girard, een maatschappij waarin de heerschappijvrije dialoog gerealiseerd is bij de Duitse filosoof.

Het denken van Habermas draait rond het begrip rationalisering zoals Max Weber het gebruikt heeft. De rationalisering van de maatschappij en van haar structuren, haar bureaucratisering leidde volgens Weber naar "das stahlharte Gehäuse"²⁹, de ijzeren kooi

²³ *Op. cit.*, respectievelijk p. 359-360, 359.

²⁴ "On peut dire, de ce point de vue, que l'apocalypse a commencé", p. 353. In Carl Schmitt *und die Politische Theologie. Politischer Anti-Montheismus*, merkt Jürgen Manemann op: "Apokalyptisches Denken ist nicht katastrophenerliebt, sondern katastrophensensibel" (Aschendorff Verlag, Münster, 2002, p. 272).

²⁵ "C'est pourquoi il existe une interprétation anthropologique du péché originel: le péché originel, c'est la vengeance, une vengeance interminable. Il commence avec le meurtre du rival. Et la religion, c'est ce qui permet de vivre avec le péché originel" (*op. cit.*, p. 59).

²⁶ *Op. cit.*, p. 142.

²⁷ Jürgen Habermas en Jacques Derrida, *Filosofie in een tijd van terreur. Gesprekken met Giovanna Boradori*, Klement/Pelckmans, Kampen-Kapellen, 2003.

²⁸ J. Habermas, *Die Moderne – ein unvollendetes Projekt. Philosophisch-politische Aufsätze 1977-1992*, Reclam, Leipzig, 1992

van de toekomst waar er weinig plaats voor vrijheid zou zijn. Habermas, die van het marxisme kwam, had eerst gehoopt dat de politieke strijd het proletariaat van de aliënering zou bevrijden en de *Sachzwänge*, de uit de rationalisering geboren noodzaak, zou afzwakken en bedwingen. Habermas neemt trouwens afstand van de kritiek op de verlichting van Horkheimer en Adorno die in *Dialektik der Aufklärung* Weber gelijk leken te geven³⁰. De verdere politieke ontwikkeling en de invloed van de analyses van de socioloog Luhmann hebben Habermas ervan overtuigd dat economie en staat hun eigen logica volgen en aan die bevrijdende invloeden van de politieke strijd in hoge mate ontsnappen. Maar Habermas heeft, vertrekkende van de analyse van de taal en van de psychoanalyse, de theorie van de communicatieve handeling ontwikkeld, die als doel heeft de dialoog onder de leden van een groep en, indien mogelijk, onder groepen te ontwikkelen, een dialoog weliswaar zonder heerschappij van de een of andere partner. Economie en staat vormen het systeem waarin strategie en doelrationaliteit heersen, de communicatieve handeling ressorteert onder de *Lebenswelt*, de levenswereld. De moeilijkheid bestaat er dan in de *Lebenswelt*, die hoofdzakelijk de niet aan het systeem gebonden relaties van de mensen onderling betreft, vrij onafhankelijk te houden van de eisen van het systeem of, om het negatief uit te drukken, te vermijden dat het systeem de levenswereld koloniseert.

Het terrorisme, net als elke vorm van geweld, is dan een communicatieve pathologie³¹, of nauwkeuriger uitgedrukt, het precieze tegengestelde van de heerschappijvrije dialoog: de terreur heeft als doel de regels te dicteren waarnaar voortaan gehandeld dient te worden. Van dialoog is er geen sprake meer. Met het terrorisme is de droom van de "vollendete Aufklärung", de "ideale gespreksituatie" zoniet uitgedroomd minstens tijdelijk onderbroken.

Het interculturele terrorisme vindt plaats tussen actoren die niet tot dezelfde gemeenschap behoren – de ingrediënten van de *Lebenswelt*, haar taalspelen zijn verschillend – en hun relatie tot de modernisering en de globalisering is niet dezelfde. In Europa hebben het langdurige democratiserings- en seculariseringsproces de tijd gegeven om zich, zij het ook niet altijd gemakkelijk, aan de modernisering aan te passen. De religieuze geloofsovertuiging heeft haar universeel bindend karakter en haar politieke monopolie moeten laten varen. De globalisering heeft die modernisering geëxporteerd hoofdzakelijk, zegt Habermas, onder het mom van het consumentisme, wat op de weerstand van de Islam botst. Het fundamentalisme – de islamitische volkeren hebben geen ervaring van de democratie – wenst zijn monopolie te behouden en presenteert zich als spiritualiteit die kampt tegen de ontworteling van haar traditionele levensvormen.

Habermas onderscheidt drie vormen van terrorisme: "Het terrorisme van de Palestijnen zou je in één opzicht nog enigszins ouderwets kunnen noemen. Hier gaat het om moord en doodslag, om het blindelings vernietigen van vijanden, van vrouwen en kinderen. Leven tegen leven. Daarvan onderscheidt zich de terreur die optreedt in

²⁹ *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, in *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*, P. Siebeck (uitg.), Tübingen, Verlag Mohr, 1920, p. 203. Zie M. Weyembergh, "Max Weber et Ulrich Beck: de la première à la deuxième modernité?", in *Techniques et philosophies du risque*, uitg. C. Kermisch et G. Hottot, Vrin, Paris, 2007, p. 71-90.

³⁰ Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1971 (1947). De dialektiek van de *Aufklärung* leidt naar het instrumentele denken en de heerschappij over natuur en mensen, niet naar vrijheid. "Der Animismus hatte die Sache beseelt, der Industrialismus versachlicht die Seelen"; "Der Fluch des unaufhaltsamen Fortschritts ist die unaufhaltsame Regression" (respectievelijk, p. 29, 35). Zie de kritiek van Habermas op *Dialektik der Aufklärung* in het hoofdstuk "Die Verschlingung von Mythos und Aufklärung: Horkheimer und Adorno", in *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1985, 130-157.

³¹ J. Habermas en J. Derrida, *Filosofie in een tijd van terreur. Gesprekken met Giovanna Borradori*, p. 37.

de paramilitaire vorm van de guerrilla. Deze was gezichtsbepalend voor veel nationale bevrijdingsbewegingen in de twintigste eeuw – en is in deze tijd kenmerkend voor bijvoorbeeld de onafhankelijkheidsstrijd van de Tsjetsjenen. Daartegenover heeft de globale terreur, die culmineerde in de aanslag van 11 september, in zoverre de anarchistische trekken van een onmachtige revolutie, dat hij zich richt tegen een vijand die in de pragmatische zin van het doelgerichte handelen helemaal niet overwonnen kan worden... Het globale terrorisme voert beide tot in het extreme door: het afzien van realistische doelstellingen en het cynisch uitbuiten van de kwetsbaarheid van complexe systemen³². Daar de globale terreur de overwinning niet kan behalen, is zij volgens Habermas niet te onderscheiden van een gewone misdaad: de misdaad van 11 september is in geen geval een politieke handeling. Het is dus het mogelijke slagen van een terroristische onderneming dat ze tot een politieke daad maakt.

Habermas meent dat het hermeneutisch verstaansmodel van het alledaagse gesprek voor partners van dezelfde *Lebenswelt* mits de nodige aanpassingen en het moeilijke opbouwen van het vertrouwen ook toegepast kan worden op interculturele gesprekken. Hij verdedigt dus zijn theorie van het communicatieve handelen tegen theorieën die beweren dat *universa* van betekenissen en rationaliteitsmaatstaven incommensurabel kunnen zijn. De Duitse filosoof meent ook dat het werk van de internationale organisaties verder gezet moet worden niet meer in de vorm van het klassieke volkenrecht maar in die van wereldburgerschap³³: hij onderstreept er de positieve – de beperkingen van het soevereiniteitsbegrip – en de negatieve kanten van – de onmacht van de internationale organisaties. Derrida meent, net als Habermas, hoewel zijn analyse andere wegen bewandelt³⁴, dat de acties en de discours van het globale terrorisme “niet gericht zijn op enige toekomst... en geen toekomst hebben” en hij vestigt zijn hoop op de verdere ontwikkeling van de internationale instellingen³⁵.

Sayyid Qutb en Al Zawahiri

Beiden zijn Egyptische soennitische islamisten die leden van de Moslim Broeders geweest zijn; ze zijn naar de Verenigde Staten gegaan maar behoren tot vetschillende generaties, Qutb werd in 1906 geboren en in 1966, na een proces, op bevel van Nasser opgehangen, Zawahiri werd in 1951 geboren en het is onder meer de doodstraf van Qutb die van hem een opstandeling gemaakt heeft. Hij is een chirurg die gevangenis en folter in Egypte gekend heeft en nummer twee van Al Qaida geworden is: hij is de scherpste ideoloog van de beweging. De broer van Qutb is een van de leraars van Ben Laden geweest.

³² *Op. cit.*, p. 52-53. In zijn lijvige boek *La triple insurrection islamiste* (Fayard-Pire, Paris, 2005), onderscheidt G. Spitaels drie soorten verzet: een opstand tegen de bestaande koninklijke of republikeinse dynasten (Algerije, Egypte, Oezbekistan, Saoedi-Arabie); een nationale vrijheidsstrijd (Palestina, Kasjmier, Tsjetsjenië) en de meer eezuchtige acties van Al Qaida (oorlog tegen de ongelovigen, tegen het Westen).

³³ *Op. cit.*, p. 58.

³⁴ Boradori betitelt haar slothoofdstuk over Habermas “Het terrorisme gereconstrueerd”, over Derrida “Het terrorisme gedeconstrueerd”. Beiden leggen de nadruk op de erfenis van de *Aufklärung* en op de ervaring van de democratie, maar Derrida bekritiseert het idee van de traditionele tolerantie en pleit voor een onvoorwaardelijke opvatting van de gastvrijheid (die de grenzen van de politiek overschrijdt) en van de rechtvaardigheid (die het recht overstijgt) “De noties van excess (overschrijding, overstijgen) en supplement zijn van centrale betekenis in Derrida’s opvatting van politiek en leggen een belangrijk verschil bloot tussen zijn denken en dat van Habermas; deze noties houden namelijk in dat de politiek het bestaan moet erkennen van iets dat haar eigen grenzen te buiten gaat. Voor Derrida is rechtvaardigheid iets dat het recht te buiten gaat; anders zou ze gereduceerd worden tot de ‘enforceability’ van de wet of het recht” (J. Habermas en J. Derrida, *Filosofie in een tijd van terreur. Gesprekken met Giovanna Boradori*, p. 201).

³⁵ *Op. cit.*, respectievelijk p. 142 en 143.

Qutb heeft enorm veel geschreven ook romans, in zijn jeugd, en vooral een commentaar in 30 boekdelen op de Koran, *In the Shade of the Ku'ran*. Ideologisch is zijn belangrijkste werk *Milestones* (mijlpalen): het wordt vaak vergeleken met *Wat valt er te doen?* Van Lenin en de rol van de avant-garde van de gelovigen wordt er onderlijnd. Er bestaat ook een *Sayyid Qutb Reader*³⁶. Van Zawahiri vermeld ik twee boeken, *Les Cavaliers sous l'étendard du prophète en L'Allégeance et la rupture*, waarvan brede uittreksels vertaald zijn in *Al-Qaida dans le texte*, Présenté par Gilles Kepel³⁷. Zawahiri verwijst vrij vaak naar Qutb en altijd op positieve wijze. Qutb lijkt mij het algemene kader te geven dat dan gebruikt wordt voor de politieke doelstellingen van de islamisten.

Qutb

Alles wordt afgeleid van de centrale stelling: *La ilaha illa Allah*: er is geen andere god dan Allah, wat zijn absolute eenheid impliceert. Wie dat niet inziet – en dat geldt, volgens Qutb, voor de Arabische filosofie³⁸ – behoort tot de *Jahiliyyah*: de onwetendheid betreffende God, het hoofdbegrip van Qutb. Moses, Jezus, Mohammed zijn profeten die de kennis van God hebben bijgebracht, maar er ontstaan altijd ontsporingen: God wordt een nationale God voor Israël, Jezus krijgt de attributen van God in het christendom: in beide gevallen ontstaat er een polytheïsme, terwijl de kwaliteiten van de oorspronkelijke moslimgemeenschap, de oer-oemma, stilaan verloren gaan. De soevereiniteit, de *hakimiyyah*, die alleen van God is wordt aan mensen overgeleverd: dit verschijnsel geldt ook en misschien vooral voor het westen – geef aan de keizer wat van de keizer is – en natuurlijk ook voor de democratie: zij is de religie van het volk (het volk neemt de plaats in van God), die niet meer de soevereiniteit van God erkent: de wetten worden door de mensen gemaakt en niet door God, Zijn geboden, de *sjariah*, worden over het hoofd gezien³⁹.

Het resultaat is dat de wereld volzit van jahili maatschappijen die de way of *islam*, het pad, de weg van de Islam, de *din*, onmogelijk maken. Het laatste hoofdstuk van *Milestones* is "This is the Road" betiteld⁴⁰. Het enige antwoord is de terugkeer naar de *fundamentals*, het komt erop aan de oergemeenschap van Mohammed te regenereren door de jihad. Jihad is "neither a defensive response to an outside trigger nor a product of geopolitics, national liberation struggles, regime change, party politics, or palace coups... It is a witnessing of the faith; it is inherent in the faith; to have the faith is to struggle for its sociological implementation in an existing jahili world" commentarieert Bergesen, de uitgever van de *Reader*⁴¹.

³⁶ *The Sayyid Qutb Reader. Selected Writings on Politics, Religion, and Society*, Edited by Albert J. Bergesen, Routledge, New York and London, 2008. "Praktisch alle sunnitschen Dschihad-Gruppen und Bewegungen wie z. B. Al-Qaida oder aber die HAMAS in Palästina unterlegen ihren Terrorismus mit Qutb-Azzam-Dschihad-Ideologie" (*Das Terrorismus-Lexikon. Täter, Opfer, Hintergründe*, W. Dietl, K. Hirschmann, R. Tophoven, Eichborn, Frankfurt am Main, 2006, p. 24).

³⁷ Sous la direction de G. Kepel et J.-P. Milelli, Presses Universitaires de France, 2005.

³⁸ "He (Qutb) also devalues Islamic philosophy, because of its non-divine origin. 'It is not possible to find a basis for Islamic thought in the modes and products of European thought, nor to reconstruct Islamic thought by borrowing from Western modes of thought or its products'. Therefore, 'the so-called 'Islamic Philosophy' was nothing more than a discordant note in the harmonious melody of the Islamic belief. Such intellectual gymnastics merely produced confusion in people's minds and polluted the purity of the Islamic concept, narrowing its scope and rendering it superficial, dry, complicated, and incomprehensible... [in short] 'Islamic philosophy'... [is] completely foreign to Islam" (*The Sayyid Qutb Reader*, p. 15).

³⁹ Over de verhouding van het "new conservatism" tot de Islam zie het hoofdstuk "La révolution néoconservatrice" in *Fitna* van Gilles Kepel (Gallimard, Folio, Paris, 2004, p. 69-112).

⁴⁰ *Milestones*, Noida Printing Press, Noida, 2007, p. 149-160.

⁴¹ *Op. cit.*, p.27.

Zawahiri

In een eerste fase gaf Zawahiri de voorkeur aan hetgeen men de guerrillavorm van de jihad zou kunnen noemen: pogen de macht te veroveren in de moslimlanden om daar een basis in de politieke en militaire betekenis te hebben – basis is overigens een van de betekenissen van Qaida in al Qaida – maar dat plan is tot nu toe mislukt, behalve in Iran, maar dat zijn sjieten. Zawahiri was de leider van de Egyptische islamitische Jihad. Er is dan de strijd geweest tegen Rusland in Afghanistan, waar hij Ben Laden ontmoet heeft, de overwinning op Rusland met de Amerikaanse hulp maar later de nederlaag tegen de westerse machten en de terugtrekking met de Taliban in bepaalde moeilijk te bereiken gebieden van Pakistan. In *Cavaliers sous la bannière du Prophète* (geschreven tussen 1991-1992) gaat hij over van de eenzijdige bestrijding van *l'ennemi proche* naar de bestrijding zowel van *l'ennemi proche* als van *l'ennemi lointain*⁴². De "nabijwonende vijanden" zijn de moslimlanden die onder invloed staan van de ongelovigen, de *judéo-croisés*, de Joden en Gekruizigden, en met hen samenwerken. De "verwonende vijanden" zijn vooral Amerika en Europa. De reden van die overgang ligt in het feit dat de strijd tegen de "ennemi proche" nergens tot succes geleid heeft en dat Zawahiri hoopte dat de aanslagen in Amerika en Europa, gezien zij vooral niet islamitische slachtoffers zouden treffen, heel wat bijval in de moslim bevolking zouden boeken en op die manier tot een ware revolutie leiden. Naast de actie op het terrein is er de actie via de kanalen van de televisie en het internet, waarop ik niet kan ingaan⁴³.

In *L'Allégeance et la rupture (De leenplichtigheid en de breuk)* (1993) herinnert Zawahiri eraan dat de moslim elke relatie met de ongelovige moet vermijden. De tekst leest als een theologisch traktaat dat alle mogelijke gevallen bestudeert. Maar het doel ervan is duidelijk politiek: vriend en vijand moeten van elkaar onderscheiden worden, zoals C. Schmitt het geformuleerd zou hebben. De niet-gelovige is de vijand.

Zoals de Islam vroeger Rome en Perzië overwonnen heeft, zal hij, nu dat hij al de zege over het Sovjet Imperium behaald heeft, de macht van Amerika breken: het doel is de bevrijding van de islamitische grond van de bezetting door ongelovige troepen, de restauratie van de oer-oemma en van het Kalifaat`.

Hier een kort uittreksel uit *Cavaliers sous l'étendard du Prophète*:

"Il faut:

- 1) prendre soin de provoquer le plus de dégâts chez l'ennemi, tuer le plus de gens, car c'est le seul langage que comprenne l'Occident...
- 2) se concentrer sur les opérations-martyre, qui sont aptes à infliger des pertes à l'ennemi et les moins coûteuses en moujahidines".⁴⁵

Ik rond mijn betoog af met een paar opmerkingen, eerst met opmerkingen die telkens de relaties tussen twee van de besproken verhalen betreffen en, om te eindigen, met een algemene opmerking.

⁴² Zie het hoofdstuk 'Trapper l'ennemi lointain', in *Fitna*, p. 113-159.

⁴³ Zie *Das Terrorismus-Lexikon. Tater, Opfer, Hintergründe*, p. 229-235.

⁴⁴ Zie *Al Qaida dans le texte*, p. 297, 309. Het Kalifaat werd in maart 1924 door Atatürk afgeschaft. "Ce n'est cependant pas au califat ottoman que fait référence Al-Zawahiri (dans son obsession d'un retour aux premiers temps de l'islam), mais aux califes 'bien guidés'..., les quatre premiers califes de l'islam, ainsi nommés par les sunnites: Abou Bakr (632-634), Omar (634-644), Othman (644-656) et Ali (à partir de 656, déposé en 659 et tué en 661). La réalité historique est moins glorieuse: les trois derniers furent assassinés, et dès le règne d'Omar, les prodromes de la *fitna* (sédition) étaient enclenchés" (noot 47, p. 296; zie ook noot 48, p. 296).

⁴⁵ *Al Qaida dans le texte*, p. 307.

Mijn eerste opmerking betreft de relatie tussen het communisme en Qutb en Zawahiri. In beide visies speelt de avant-garde de hoofdrol, de elite van de partij, de beroepsrevolutionairen bij Lenin, de elite van de gelovigen bij de soennitische islamisten die weliswaar in kampen het beroep van krijgers en terroristen aanleren. In beide gevallen speelt de organisatie en de ideologie een hoofdrol. Bij de communisten ligt de klemtoon op de politiek, bij de fundamentalisten op het geloof, maar de politieke overtuiging is ook een geloof en het geloof gaat ook gepaard met een politieke overtuiging. In zijn *Qutb Reader* legt Bergesen niettemin de nadruk op het geloof en wijst erop dat de economische interpretatie van de geschiedenis bij Qutb zonder enig belang is. Zawahiri lijkt me meer aandacht aan de politieke standpunten te besteden.

De visie van Girard op de Islam blijft voorzichtig maar zijn commentaar lijkt me belangrijk: 'J'ai personnellement l'impression que cette religion a pris appui sur le biblique pour refaire une religion archaïque plus puissante que toutes les autres. Elle menace de devenir un instrument apocalyptique, le nouveau visage de la montée aux extrêmes. Alors qu'il n'y a plus de religion archaïque, tout se passe comme s'il y en avait une autre qui se serait faite sur le dos du biblique, d'un biblique un peu transformé... Car l'archaïque s'était évanoui devant la révélation judéo-Chrétienne. Mais l'islam a résisté, au contraire. Alors que le christianisme, partout où il entre, supprime le sacrifice, l'islam semble à bien des égards se situer avant ce rejet'. En verder "Car il y a dans certains aspects de cette religion un rapport à la violence que nous ne comprenons pas et qui est justement d'autant plus inquiétant. Pour nous, être prêt à payer de sa vie le plaisir de voir l'autre mourir, ne veut rien dire"⁴⁶. Hierop zou er veel te zeggen vallen en ik kan alleen verwijzen naar twee boeken over de zelfmoordaanslagen, *Dying to win*⁴⁷ van Robert A. Pape en *Dying to kill*⁴⁸ van Mia Bloom.

Mijn derde opmerking betreft de relatie tussen de ideale gespreksituatie van Habermas en de inhoud van *Allégeance et rupture* van Zawahiri. Men zou het zo kunnen formuleren: het boek van Zawahiri is een anti-habermassiaans traktaat en de trouw aan de Islam impliceert dat alle contacten tussen moslims en ongelovigen verbroken en uitgesloten worden. Habermas meent dat de ervaring van de democratie de interculturele dialoog ten goede zou kunnen komen, Zawahiri beschouwt de democratie als de usurpatie door het volk van de soevereiniteit van God. Dat de aanspraak van de religie op absolute waarheid en op het politieke monopolie gerelativeerd dient te worden – een verdere eis die de communicatieve handeling mogelijk maakt – is zonder meer godlasterlijk voor de islamist. Over het al dan niet moderne karakter van bepaalde aspecten van het islamisme wordt er fel gedebatteerd. Ik kan daar niet op ingaan: het gebruik van moderne wapens om terug te keren naar een vroegere ideale situatie,

⁴⁶ *Achever Clausewitz*, p. 360.

⁴⁷ Men kan zich inderdaad afvragen of die interpretatie van de zelfmoordaanslagen overtuigend is. In *Dying to Win. The Strategic Logic of Suicide Terrorism* (Random House, New York, 2006), analyseert de auteur, op basis van een empirisch onderzoek in verschillende landen, de beweegredenen van de zelfmoordterroristen. Uit die analyse blijkt dat de motivatie veel logischer is vanuit een strategisch standpunt: de zelfmoordaanslagen zijn een antwoord op de bezetting van het nationaal grondgebied, de compensatie van een inferioriteit in conventionele bewapening en hebben tot doel een "coercive pressure" op de bezetters uit te oefenen. De religie speelt wel een rol maar is niet alleen doorslaggevend.

⁴⁸ *In Dying to Kill: The Allure of Suicide Terror* (Columbia University Press, New York, 2005, 2007), dat eveneens op empirische studie maar ook op terreinonderzoek berust, komt de auteur tot de conclusie dat de religieuze hartstocht, de armoede of de lage graad van opvoeding alleen niet voldoende zijn om het verschijnsel te verklaren. Bezetting door buitenlandse troepen en strategische redenen spelen hier ook een hoofdrol. In het boek van Christoph Reuter, *Mein Leben ist eine Waffe* (München, Bertelsmann, 2002; vertaling in het Nederlands: *Menselijke bommen*, Fontaine Uitgevers, 2003) daarentegen, wordt de nadruk op de religieuze achtergrond, het martelaarschap en de belofte van het paradijs gelegd.

indien dat de bedoeling is, lijkt me tegenstrijdig⁴⁹. Maar het geloof dat men langs georganiseerd geweld om de wereld kan veranderen is zeker modern.

Het valt op – en dit is mijn algemene opmerking – dat alle geanalyseerde visies het “doel-einde” van de geschiedenis op het oog hebben: *ofwel* het einde-voltooiing in de zin van het bereiken van de zin van de geschiedenis of van het afsluiten van een project dat toch samenvalt met de gerichtheid van de geschiedenis, dit geldt voor het communisme, voor Habermas of voor de islamisten, *ofwel*, en dit geldt voor Girard, zowel het einde-ramp als het einde-voltooiing: einde-ramp, Apocalyps, op het vlak van de concrete geschiedenis, einde-voltooiing op het vlak van het Koninkrijk Gods. Het terrorisme van de communisten moet de klasseloze maatschappij voorbereiden; het terrorisme van de islamisten is voor Girard een van de aspecten van het mimetisme dat naar de Apocalyps leidt; het terrorisme als pathologie van de communicatieve handeling belet voor Habermas dat de heerschappijvrije dialoog, het project van de *Aufklärung*, tot stand komt; de opstand van de moslims moet leiden naar de bevrijding van de bezette gebieden, naar de verwezenlijking van de oemma en van het Kalifaat.

Men kan zich afvragen of die behoefte aan een einde van de geschiedenis niet alleen maar een construct is, het spiegelbeeld van een eindig wezen dat zijn eigen eindigheid op het vlak van de geschiedenis projecteert om op paradoxale wijze toegang te krijgen tot haar overkant. Daartegenover staat een nuchtere en onttoverde visie die in het huidige terrorisme een vorm van rationalisering – in de zin van de weberiaanse doelrationalisering – van het geweld ziet die stilaan en met wat vertraging het niveau van het geweld van de reguliere totale oorlog inhaalt. De oorsprong van die totale oorlog is een hevig gediscussieerde problematiek: de nasleep van de Franse revolutie met de “levée en masse”, het nationalisme, de verplichte dienstplicht, de koloniale oorlogen die niet gebonden waren aan het *jus gentium europaeum*, de technologische doorbraken en de ideologische oorlogen spelen daarin een niet te verwaarlozen rol. Vanuit die nuchtere visie is er geen *end of history* of geen *return of history*, *history is just constantly on the move*.

⁴⁹ John Gray, *Al Qaeda and What it Means to Be Modern*, The New Press, New York-London, 2003.